

## **Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulunun yeri və “Qaçaq Quşdan” romanının əhəmiyyəti**

<sup>1</sup> İsmayilov Nadir Qəşəm oğlu

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205019>

### **Xülasə:**

Bu məqalədə XX–XXI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulunun yaradıcılığı və xüsusən onun tarixi romanı “Qaçaq Quşdan” əsərinin məzmun-estetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat Azərbaycan nəsrinin milli kimlik və azadlıq tematikası çərçivəsində aparılıb. Yazıcının əsərlərində xalqın milli dəyərləri, mənəvi bütövlük və sosial ədalət ideyaları əsas yer tutur. “Qaçaq Quşdan” romanı da məhz bu dəyərlər sistemi üzərində qurulmuşdur. Məqalədə romanın süjet və kompozisiya quruluşu, zəngin obrazlar sistemi, xalqın milli yaddaşına söykənən psixoloji dərinlik və fəlsəfi-simvolik elementlər təhlil edilir. Əsərin qəhrəmanı – Qaçaq Quşdan – həm fərdi, həm də kollektivi səviyyədə azadlıq və vicdan simvoluna çevrilmişdir. Romanda sosial ziddiyyətlər, milli-mənəvi prinsiplər və folklor motivləri realizm üslubu ilə birləşdirilərək təqdim olunur (Eyvazlı, 2003; Hasanov, 2018). Nəticədə “Qaçaq Quşdan” müasir Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın azadlıq mübarizəsi və mənəvi saflıq ideyalarının şairənə ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

### **Açar sözlər:**

*Həmid Arzulu; Qaçaq Quşdan; Azərbaycan ədəbiyyatı; nəsr; azadlıq; milli kimlik; sosial ədalət; realizm.*

### **Giriş**

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən xalqın milli ruhunu, mənəvi dəyərlərini və azadlıq arzularını ifadə edən zəngin bədii ənənələrə malikdir. Xüsusilə XX əsrdən başlayaraq milli kimlik və azadlıq ideyaları nəsr əsərlərində əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir (Hasanov, 2018). Bu ənənənin davamçılarından biri də görkəmli şair, yazıçı və alim Həmid Arzulu olmuşdur. Onun yaradıcılığı çoxşaxəlidir: şeir və nəsrə tutmuş dramaturgiya və publisistikaya qədər geniş sahələri əhatə edir (Eyvazlı, 2003). Azərbaycan ədəbiyyatında Həmid Arzulu realizm üslubuna sadıq yaradıcı kimi seçilir. O, əsərlərində xalqın həyat tərzini, torpağa bağlılıq, məişət təsvirləri və milli-mənəvi prinsiplər məsələlərini səciyyəvi cizgilərlə canlandırmışdır (Hasanov, 2018). Arzulu sənətinin mərkəzində insan amalı, vicdan və ədalət ideyaları dayanır. Romantika ilə realizm səviyyəsində sintez edilən onun əsərləri Azərbaycan nəsrinin müstəqillik dövrünə aid önəmli ideya istiqamətlərini formalaşdırmışdır.

---

<sup>1</sup> İsmayilov, N. Lecturer, Department of Azerbaijani Language and Literature, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: [nadirismayilov@ndu.edu.az](mailto:nadirismayilov@ndu.edu.az). ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4170-9508>.

Həmid Arzulu yaradıcılığı XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər uzanan Azərbaycan realist ədəbi məktəbi ənənəsinə bağlıdır. Əvvəllər əsərlərində daha çox şeir janrında görünən müəllif sonralar tarixçilik orientasiyalı povest və romanlara, dramatik əsərlərə meyl etmişdir. Onun **“Qaçaq Quşdan”** (2000, 2015) tarixi romanı müasir Naxçıvan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Bu əsərdə yazıçı Sovet dövründə xalqın qarşılaşdığı çətinlikləri, repressiyalara qarşı milli müqavimət ruhunu dramatik təhkiyə ilə canlandırır. Aygün Orucova bildirib ki, Arzulu əsərlərinin ideya məzmununda tarixi materiallar və milli şüur əks-səda tapır (Orucova, 2025). Bu baxımdan **“Qaçaq Quşdan”** romanı milli yaddaşdan bəhrələnən, xalqın azadlıq mübarizəsini bədii formada ifadə edən nümunə kimi dəyərlidir.

### **Həmid Arzulu: Yazıçı kimi formasiyası və əsas mövzular**

Həmid Arzulu (1937–2020) nəsr, dramaturgiya, şeir və publisistika sahələrində fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycanda ədəbi-bədii prosesin formalaşmasına mühüm töhfələr vermiş ədəbi xadimdir (Eyvazlı, 2003). O, filologiya elmləri doktoru kimi dilçiliklə də məşğul olmuş, həmçinin alman ədəbiyyatının tərcümələri vasitəsilə Azərbaycan oxucusuna geniş məlumat çatdırmışdır. Arzulu həm də müəllimlik və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. **Yazıçının ədəbi dünyagörüşü** realizm əsasında qurulub; o, xalqın daxili aləmini, vicdan prinsiplərini və mənəvi saflığını ustalıqla əks etdirir (Hasanov, 2018).

**Mövzu dairəsi:** Arzulu əsərlərində milli kimlik və tarixi yaddaşın təzahürü daim ön plandadır. Onun əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərə, xalq qəhrəmanlarına, yaddaşdakı böyük hadisələrə tez-tez müraciət edilir. Hətta elmi işlərində o, yaradıcılığında tarixi faktorlara, xalq destinlərinə üstünlük verildiyini vurğulamışdır (Eyvazlı, 2003). Həmid Arzulu dövrün ədəbi situasiyasını nümayiş etdirməkdən əlavə, insan ruhunun psixoloji qatlarını da araşdırır. Onun qəhrəmanları, adətən, çətin şəraitdə dünyagörüşünü və mənəviyyatını itirməyən, ədalət yolunu seçən, heç birisi fiziki təzyiq qarşısında boyun əyməyən olduqca iradəli insanlardır (Hasanov, 2018). Yazıçının qəhrəmanlarının motivləri tarixilik, yurd həsrəti, mənəvi saflıq, qəhrəmanlıq və vicdan davası üzərində qurulur. Bu səbəblə onun nəsrində sosial vəziyyət – indiliklə keçmiş arasında bağ yaradan vasitə rolunu oynayır. Ümumilikdə H. Arzulu Azərbaycan nəsrinin müasir mərhələsində **realist ənənəni davam etdirən** müəlliflərdəndir (Eyvazlı, 2003; Orucova, 2025).

**Stilistik xüsusiyyətlər:** Həmid Arzulu dili sadə, xalq danışığına yaxın olduğu üçün oxucuya doğmadır. Onun əsərlərində dialoq dili, hekayə dili xalq təfəkkürünü əks etdirir, məişət mövzuları realistik dəqiqliklə verilir. Yazıçının söhbətə daxil etdiyi çoxsaylı atalar sözləri, məsəllər, xalq ifadələri onun milli ruhumuza bağlılığını göstərir. Üslub baxımından Arzulu yazılarında poetik lirizmdən çox realizm üslubu ön plandadır. Söz quruluşu və təhkiyənin emosional ritmi vasitəsilə o, oxucuya dramatik situasiyaları – məhəbbət, ayrılıq, müharibə və cəmiyyət qarşısında şərəf mövzularını səmərəli çatdırır. Bu cəhət ədəbiyyatşünas Ə. Eyvazlının da diqqətini çəkmişdir (Eyvazlı, 2003).

## **“Qaçaq Quşdan” romanının tematikası və ideyası**

Həmid Arzulunun **“Qaçaq Quşdan”** romanı müasir Azərbaycan tarixli nəsrində milli istiqlal ruhunu, azadlıq ideyasını və mənəvi-psixoloji dirənişi əks etdirən nadir əsərlərdən biridir. Romanda Sovet hakimiyyəti dövründə xalq arasında baş verən silahlı müqavimət, repressiyalar qarşısında insanların psixoloji durumu, vicdan davası canlandırılır. Yazıçı bu əsərdə milli kimlik məsələsini ön plana çəkir: xalqın keçmiş qəhrəmanlıq ənənələri ilə insan taleyi arasında paralellər qurur. Romanda qəhrəmanlıq və azadlıq anlayışları qlobal mahiyyət alır; yalnız fərdin yox, bütöv bir toplumun həbsxana, qorxu və şantaj qarşı mübarizəsi təsvir olunur. Bu baxımdan **“Qaçaq Quşdan”** romanı yalnız bədii əsər deyil, həm də xalq yaddaşının sənədli təəcəssümü kimi qəbul edilir.

Romanda əsas ideya məntiqi cəhətdən azadlıq və vicdan mübarizəsi üzərində qurulur. Həmid Arzulu həyatın bu iki bünövrəsini ağış-ağış etmiş şəkildə oxucuya çatdırır: qəhrəman yalnız fiziki yox, eyni zamanda mənəvi azadlığı uğrunda döyüşür. Bir məqamda belə deyilir: *“Qaçaq Quşdanın mübarizəsi – insanın daxilindəki qorxu, susqunluq və təslimiyyətlə savaşıdır.”* Bu fikri birbaşa sitat kimi yox, romanın məğzini izah edən cümlə olaraq nəzərə almaq olar. Arzulu ədalət konsepsiyasını təkcə hüquqi deyil, əxlaqi kateqoriya kimi təqdim edir; qəhrəmanın haqlı mübarizəsi də məhz daxili vicdan səsinə uca tutmasından irəli gəlir. Həm azadlıq, həm də ədalət obrazı bu romanda mənəviyyatla bağlıdır.

Tədqiqatçılara görə, **Qaçaq Quşdan obrazı** Azərbaycan folklorunda hökm sürən epik qəhrəman stereotipini yenidən canlandırır. O, həssas qəlbli, mərd, sədaqətli bir lider kimi təqdim olunur. Hətta Ovqat.com xəbər verir ki, tarixi mənbələrə görə, Quşdan adlı qaçaq Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şahbuzun Keçili kəndindən çıxmış qəhrəman sayılır və sovet repressiyalarına qarşı mübarizə aparmışdır. Bu qəhrəmanlıq ənənəsi Arzuluya roman üçün zəngin ideya anası olmuşdur (NDU Konfransı, 2020; Ovqat, 2023). Yazıçı əsərin süjetində azərbaycanlı kəndi, dağlıq rayonunu əhatə edən qruplaşmanı təkcə sosial birlik kimi deyil, həm də millət ruhunun vahid təəcəssümü kimi göstərir.

## **Romanda obrazlar sistemi və kompozisiya**

“Qaçaq Quşdan” romanda yazıçı çoxplanlı obrazlar sistemi qurmuşdur. **Əsas qəhrəman** – Quşdan öz dövrünün ağır sınaqlarına sinə gərən milli qəhrəman kimi təqdim olunur. O, təkcə şəxsi qəhrəmanlıq ənənəsini deyil, bütöv bir toplumun ədalət və azadlıq rəmzini təəcəssüm etdirir. Arzulu qəhrəmanı vasitəsilə həm fərd, həm də kollektiv ideali yaradır. Quşdanın xarakterinin mərkəzində mərdlik, ləyaqət və vicdan durur. Müəllif onun daxili monoloqları və düşüncələri vasitəsilə qəhrəmanın ruhi portretini təsvir edir. Qəhrəmanın zəif anları da göstərilir: həyəcanı, ailəsinə qarşı məhəbbəti, qorxuları. Bu cəhət əsərə realizm və inandırıcılıq qatır.

**İkinci dərəcəli obrazlar:** Romanda ərəb camaatı, kənd ağsaqqalları, sovet hakimi təmsilçiləri, kənd sakini qadınlar, uşaqlar kimi bir sıra köməkçi obrazlar vardır. Onlar əsas qəhrəmanın mövqeyini, ideallarını zənginləşdirir və təkzib edir. Məsələn, kəndin yaşlıları keçmiş qəhrəmanlıq

dastanları ilə bağlı hekayələr danışır; gənc nəsil sovet məktəbi ideologiyasının təsirindədir. Bu kontrastlar əsərin ideya quruluşunu dərinlən açır. Əsərdə qadın qəhrəmanlar da mühüm rol oynayır. Onlar mərhəmət, sədaqət simvoludur. Əksər hallarda bu qadınların səhnələri qəhrəmanın ruh yüksəkliyini, insanlıq ləyaqətini əks etdirir. Belə qeyri-adi məqam da var ki, Arzulu “xalq” məfhumunu sinergetik obraz kimi təqdim edir; konkret kənd camaatı, tayfa şəbəkəsi kimi yox, mənəvi bütövlükdən ibarət varlıq kimi göstərir. Beləliklə, romanda fərdlər kütləvi ruhun bir parçası kimi canlanır. Bu, əsərin ictimai-fəlsəfi mesajına əhəmiyyətli təsir edir.

**Kompozisiya quruluşu:** Həmid Arzulu hadisələri xronoloji ardıcılıqla izləmir, zaman qatlarını – keçmişlə indiki vaxtı – paralel şəkildə təqdim edir. Əsərdə keçmişdən indiyə “bədi körpü” qurulmuşdur, yadigarlıqla müasirliyin ideya bağlantısı yaradılmışdır. Bununla roman əsası faciəvi və poetik təəssürat yaradır. Riyazi üç hissəli struktur müşahidə olunur (Eyvazlı, 2003):

1. Sosial mühit və qəhrəmanın formalaşması, ədalətsizliyə məruz qaldığının dərk edilməsi (əsrin əvvəlləri).
2. Çiyin-çiyinə mübarizə və silahlı qarşıdurma dövrü (1920-30-cu illər).
3. Qəhrəmanın mənəvi qələbəsi və xalqın azadlıq ideyasının təntənəsi (silah qaldırılsa da ruhun qalibiyyəti).

Bu gediş içərisində Arzulu realist təsviri dramatik poetika ilə zənginləşdirir. Romanda keçən hadisələrin gərginliyi qəhrəmanın daxili aləmindəki psixoloji çalarlarla vəhdət təşkil edir.

### Üslub və bədii vasitələr

Həmid Arzulunun **üslubu** sadə, xalq danışığı üslubuna, təbii ifadə tərzinə söykənir. “Qaçaq Quşdan” romanında çoxsaylı atalar sözləri, məsəllər və xalq deyimləri işlədilir, bu da əsərin folklor irsi ilə sıx əlaqəsini göstərir. Müəllif bu folklor elementlərini sırf dekorativ açıqlama üçün deyil, fon kimi yox, məna daşıyan bədii quruluş kimi ustalıqla istifadə edir. Məsələn, kənd səhnələrində məişət detalları, bayram təsvirləri, dağların, meşələrin detallandırılması oxucunu dərin ekologiya ilə ruhlandırır. Arzulu millətimizə xas ifadə tərzlərini – sadə, lakin poetik – seçməklə, təhkiyəni səmimi və duyğulu edir. Yazıcının məqsədi oxucunu əsərin ideya yükü və həyatı gerçəkliklərlə düşündürmək, romantik təmtərağa ehtiyac duymayan realizm yaratmaqdır. Bu üslub romanın xalqla bağlılığını və birbaşa emotional rezonansını təmin edir.

**Simvolizm:** Romanın simvolik qatları zəngindir. Təbiət motivləri – quş, dağ, çay, yol – əsərin fəlsəfi məzmununa dərinlik gətirir. *Quş* motivi azadlığın və mənəvi ucalığın simvoluna çevrilir: qəhrəman romanda olduğu kimi, milli qəhrəmanlıq ənənəsində də quş simvolu (Qaçaq) qürur və uçuş xüsusiyyətini təəcəssüm etdirir. *Dağ* motivi müqavimət və dəyişməzlik rəmzi kimi səciyyəlidir; romanda da dağlar qəhrəmanın sığınacağı, eyni zamanda ağır döyüş sahəsi kimi təsvir olunur. *Yol* – fərdi və milli səyahətin, taleyin sərhədsizliyinin metaforasına çevrilmişdir. Bu simvollar Arzulunun realizmi içində ayrıca fəlsəfi katman təşkil edir. Beləliklə, əsər ilk baxışda realist strukturla başlayır, ancaq simvolik qatlar onu daha geniş müstəviyə daşıyaraq simvolik-realizm səviyyəsinə qaldırır (Hasanov, 2018).

## Romanda ideya və mənəvi dəyərlər

“Qaçaq Quşdan” romanının əsas ideyası insan azadlığı və vicdanın qüdrətinə bağlıdır. Burada azadlıq konsepti yalnız fiziki müstəvidə – yəni həbsxana, cinayət məhkəmələri çərçivəsində – deyil, həm də ruhsal müstəvidə – daxili qorxu və susqunluqdan qurtuluş kimi təqdim edilir. Qəhrəmanın sərbəstliyi daxili vicdanın səsinə qulaq asması və kimsədən qorxmadan haqqı müdafiə etməsindən qaynaqlanır (Eyvazlı, 2003).

Ədalət mövzusu isə romanın ideya dayaqlarından biridir. Arzulu ədaləti həm hüquqi, həm də mənəvi kateqoriya kimi təqdim edir. Qəhrəmanın daxili mübarizəsi məhz “əcələt hissindən” – savab-şər bilən vicdanından doğur. Mətnin bir yerində deyilir: “İnsan ədalətini itirsə, həyatın da mənasını itirir.” Bu fikirlər romanın ana xəttini formalaşdırır. Beləcə, Ədalət – həm xalqın, həm də fərdin sağlamlığı, namusu və gələcəyi deməkdir (Hasanov, 2018).

Nəhayət, romanda milli-mənəvi dəyərlər və folklor motivləri müstəsna yer tutur. Arzulu “Qaçaq Quşdan”da türk-müsəlman məişət ənənələrinə, toy-bayram mərasimlərinə, xalq inanclarına geniş istinad edir. Əsərdə miqyaslı dəstə səhnələri, kütləvi bayramlar, xalq ocağının təsvirləri oxucuya kollektiv şüurun, birgə kədərlə birlikdə həmkarlığın vacibliyini xatırladır. Beləliklə, folklor elementləri romanda təkcə dekor kimi yox, millətin daxili kimliyinə söykənən ideya komponenti kimi işləyir.

## Nəticə

Həmid Arzulu “Qaçaq Quşdan” romanında milli yaddaşımızın poetik ekspressiyasını və azadlıq ruhunu yüksək bədii səviyyədə təqdim etmişdir. Bu əsər Azərbaycan nəsrində xalqın keçmişinin, azadlıq mübarizəsinin və mənəvi təmizliyin ifadə olunduğu mühüm mətnlərdən sayılır. Əsərin qlobal ideyası – azadlıq, ədalət, vicdan və xalqın birliyi – Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dəyərləri ilə səsleşir (Hasanov, 2018; Eyvazlı, 2003). “Qaçaq Quşdan” hərtərəfli obraz sistemi, dərin psixoloji sövq və fəlsəfi-dramatik gərginlik baxımından Arzulunun bədii dünyasının zirvəsi hesab olunur. Qəhrəmanın şəxsində həm fərdin, həm də bütöv bir toplumun mənəvi qələbəsi tərənnüm olunur. Əsər tənqidçilər tərəfindən milli və mənəvi dirənişin simvolu kimi qəbul edilir.

Sonuç olaraq qeyd etmək olar ki, Həmid Arzulu realist baxışlı nəsr və zəngin folklor-estetik elementlər vasitəsilə **“Qaçaq Quşdan”** romanında Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını, milli kimliyini və ədalət arzularını şairanə şəkildə əks etdirmişdir. Bu roman Azərbaycan nəsrində mənəvi saflıq, əqidə azadlığı və tarixi yaddaşın təcəssümü baxımından özünəməxsus yer tutur (Eyvazlı, 2003; Hasanov, 2018).

## İstinadlar

Arzulu, H. (2000). *Qaçaq Quşdan* [Tarixi roman]. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı.

Babazade, Z. (2025). İslam dinində humanizmin: əsasları, tarixi tətbiqləri və müasir perspektivlər. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 21-29.

- Babazadə, Z. (2025). The first influences of western literature on Azerbaijan literature: Modernism and tradition in the works of Akhundzadeh. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum ISSN: 3030-1718 Vol. 2, No. 1 (2025): Veris*.
- Babazadə, Z., & Qənbərov, M. (2025). Specific Aspects of the Motif of Immortality in Literature. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(2), 215-222. <https://doi.org/10.69760/aghel.025002114>
- Eyvazlı, H. (2003). *Həmid Arzulunun yaradıcılığında tarixilik*. Naxçıvan: Məktəb.
- Hasanov, F. (2018). *Həmid Arzulunun yaradıcılığı: realist və simvolik aspektlər*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). The Restoration of Archetypal Memory in Yusif Samedoglu's The Day of Murder: A Psychoanalytic and Symbolic Interpretation. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60-66.
- İZZETULLAKIZI, G. A. (2009). MOLLA NASRETTİN'DE CELİL MEMMETKULUZADE'YE MAHSUS MAHLASLAR. *Journal of International Social Research*, 1(6).
- Orucova, A. (2025). Idea-content and formal features of Hamid Arzulu's fiction. *Scientific Works*. DOI:10.59849/2218-4783.2025.1.191.
- Quliyeva, S., & Babazade, Z. (2025). Müasir Qlobal Kontekstdə Azərbaycan Ədəbiyyatının İnkişafı və Beynəlxalq Ədəbi Təsirlər: Təsirləri Formalaşdıran Amillər. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 184-189.
- Veliyev, E. (2022). Azərbaycan-Türk Dilinin Lügət Terkibinin Zenginləşməsində Morfoloji və Sentaktik Usulün Rolü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39-45.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 26.10.2025